

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ БЕРЕНІКИ II

Постать птоlemeївської цариці Береніки II, дружини Птолемея III Еввергета, неодноразово привертала до себе увагу дослідників. Проте інтерес науковців до особи Береніки, як правило, має епізодичний, а точніше – контекстуальний характер. Ім'я цариці, зазвичай, згадується у зв'язку із вбивством за її наказом Деметрія Вродливого [Дройзен 1995, 240–243; Бивен 2011, 95; Ейне 1972, 168; Жигунин 1980, 107; Бенгтсон 1982, 157; Ogden 1999, 79; Hoelbl 2001, 86–87], з проблемою ідентифікації Береніки, згаданої у низці нещодавно знайдених епіграм Посидіппа [Зелінський 2006, 43–46], поемою Каллімаха “Коса Береніки” [Дройзен 1995, 271–272; Бивен 2011, 229–230; Huss 2001, 354–356; Gutzwiller 1992, 359–385; Jakson 2001, 1–9] або з підготовкою невдалого палацового перевороту на початку правління Птолемея IV Філопатора (див. нижче). Та при уважному вивченні джерел неможливо не помітити, що в усіх пов'язаних з її ім'ям подіях Береніка II демонструє низку суто індивідуальних рис, які разом створюють цілком реалістичний образ цариці і жінки.

Створення цілісного психологічного портрету людини, особливо якщо ця людина – цариця й дружина володаря елліністичної монархії, може сприяти об'єктивній реконструкції відповідних історичних реалій¹.

Як відомо, психологічне формування кожної людини починається ще у дитинстві. Тому ми не можемо залишити поза увагою дитячі роки майбутньої цариці Єгипту. Звичайно, у родинах монархів, де дитина, починаючи з перших хвилин свого життя, потрапляла до рук годувальниць, служниць, євнухів, батьки могли подовгу навіть не бачити власну дитину, не те що особисто доглядати та виховувати її; але батьки завжди залишаються батьками і їхній вплив на маленьку людину навіть у такій обстановці становить один з основних чинників формування особистості. З кожним роком дитина у такій родині починає себе відчувати саме

¹ В основу статті покладено тези доповіді, з якою автор узяв участь у третій міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми історії стародавнього світу” (Київ, 19–20 травня 2011 р.).

дитиною царя та цариці, наслідуює їхній приклад, і це вже не кажучи про таке явище, як спадковість. Хоча ми практично не маємо прямих свідчень про дитинство Береніки, однак існує декілька фактів, які дають авторові сміливість припустити, що у цей час вона не могла поскаржитися на брак любові, особливо з боку батька. Батьком Береніки був правитель Киренаїки Магас – єдиноклубний брат тодішнього володаря елліністичного Єгипту, Птолемея II Філадельфа. Що ж кажуть нам про Магаса античні автори? Афіней звинувачує його у бездіяльності, зловживанні розкошами і нестриманості в їжі (результатом чого стало неминуче ожиріння) [Athenaeus 1887, I, XII, 74]. За твердженням того ж автора, Магас протягом усього свого п'ятидесятилітнього правління Киренаїкою не вів жодної війни [Athenaeus 1887, I, XII, 74]. Однак, згідно зі свідченнями Павсанія [Pausanias 1973–1981, I, 6–7], Поліена [Polyaenus 1899, II, 28] та Юстина [Justinus 1911, XXVI, 3], Магас зовсім не був нікчемою. Так, йому вдалося врятуватися від свого брата Птолемея II Філадельфа, який був не лише знавцем мистецтва та покровителем наук, але й жорстоким політиком, не переобтяженим родинними почуттями. Магас зумів витримати тяжку боротьбу з ним і зрештою домогся того, що Птолемей навіть уклав із ним мир, за умовами якого визнав його царем і обручив свого сина з дочкою киренського правителя, Беренікою [Justinus 1911, XXVI, 3; Дройзен 1995, 246; Бивен 2011, 95; Clayman 2011, 229–230]. Звичайно, домогтися таких успіхів, та й просто протриматися при владі протягом півстоліття у такій складній обстановці, міг лише непересічний державець. Разом із цим, розповідь Плутарха про те, з якою поблажливістю Магас поставився до поета Філемона, котрий гостро висміяв його в одній із своїх комедій, характеризує нам правителя Киренаїки як людину добродушну та не позбавлену почуття гумору [Plutarchus 1929, 9].

Що ж свідчить про особливі, теплі стосунки між батьком та дочкою? По-перше, відомо, що на момент смерті Магаса Береніка була ще неповнолітньою. Якщо ж врахувати, що Магас був намісником, а потім і царем Кирени протягом 50 років і отримав цю область під своє управління явно не у дитячому віці [Pausanias 1973–1981, I, 6], то достатньо елементарного розрахунку, щоб зрозуміти, що майбутня цариця з'явилася на світ тоді, коли батькові

було вже за 50, а то й під 60. Як правило, така пізня дитина користується палкою любов'ю батька, стає його іграшкою та втіхою. Більше того, судячи з усього, Береніка була ще й єдиною дитиною в сім'ї (нам нічого невідомо про інших дітей Магаса та Апами; скоріше за все, навіть якщо вони й існували, то померли у ранньому віці).

Ще одним доказом на користь теплих стосунків, які існували між батьком і дочкою, можна вважати той факт, що улюблений син Береніки носив ім'я Магас. При цьому немає жодних сумнівів у тім, що так хлопчика було названо саме за ініціативою матері.

Схоже на те, що саме від свого мудрого батька Береніка успадкувала врівноваженість і гуманність, виявлені нею у подальшому житті.

Натомість, стосунки Береніки з матір'ю – царівною з дому Селевкідів Апамою [Eusebius 1967, *I*, 249; Pausanias 1973–1981, *I*, 7, 3; Бивен 2011, 94; Bennet 2001–2012] – ймовірно, були набагато складнішими, ніж із батьком. У всякому разі, жодну зі своїх доньок Береніка не назвала Апамою². Взагалі про стосунки між дочкою й матір'ю нам відомо з більш пізнього трагічного та брудного епізоду, пов'язаного з приїздом до Кирени Деметрія Вродливого. Ця історія, про яку більш детально буде сказано пізніше, може дати докази на користь як позитивної, так і негативної складових, що мали місце у їхніх взаєминах. Можливо, гостроти стосункам між Апамою та Беренікою додавало й те, що у дівчинки, яка переживає свій комплекс Електри, як правило, бувають напружені стосунки з матір'ю [Пепп 1994, 24]. Однак, навіть враховуючи останнє, не слід недооцінювати такий фактор, як спадковість. Варто припустити, що палку й рішучу вдачу Береніка, скоріше за все, успадкувала від матері. Імовірно, що саме становище дівчинки як єдиної законної спадкоємиці, відсутність братів сприяли ранньому пробудженню у неї уваги до політичних подій. Доба еллінізму давала чимало прикладів того, що жінки можуть бути повноцінними гравцями на політичній арені. Особливо яскравими зразками для Береніки могли бути її рідна бабуся – Береніка I, на честь якої дівчинку і було названо, та тітка

² Д. Клейман також вказує на “асиметричність стосунків Береніки з батьком та матір'ю” [Cleyma 2011, 35].

Арсиноя II. Безумовно, що приклад цих жінок також значно вплинув на формування Береніки як особистості³.

Як відомо, після смерті Магаса⁴ Апама вирішила порушити домовленість між володарем Кирени і Птолемеем II про шлюб спадкоємця єгипетського престолу з Беренікою. Вона запропонувала руку дочки єдинокровному братові македонського царя Антигона Гоната, Деметрію Вродливому. Останній же, прибувши до Кирени, зрадив своїй неповнолітній нареченій з майбутньою тещею. Дізнавшись про зраду, Береніка наказала своїм прибічникам вбити невірною нареченого, але зберегла життя Апами, котра власним тілом намагалася захистити коханця [Justinus 1911, XXVI, 3; Дройзен 1995, 242–243; Бивен 2011, 95; Жигунин 1980, 107; Hoelbl 2001, 87].

Розглядаючи події, пов'язані з вбивством Деметрія Вродливого, варто зазначити, що молода Береніка, яка щойно вийшла з дитячого віку, вперше повною мірою проявила ті риси, які ми будемо зустрічати у неї протягом усього її життя. Навіть якщо взяти до уваги, що посилення і кінцева перемога проєгипетських сил над ворогами Єгипту на чолі з Апамою були обумовлені посиленням зовнішньополітичної могутності держави Птолемейв,

³ Імовірно, що Береніка I – мати обожнюваного батька, яка взагалі користувалася чималим авторитетом у часи античності [Plut. Purg, 4], – і була першим зразком для дівчинки. Однак той факт, що пізніше власну косу цариця Береніка присвятить саме у храмі Арсиної, свідчить про те, що попри напружені стосунки, що існували між Киреною та Єгиптом за життя Арсиної другої, Береніка навчилася віддавати належне і їй. Хоча цілком можливо, що культ Арсиної II був потрібен Береніці лише як прецедент, що виправдовував той високий статус цариці, який мала вона сама.

⁴ Датування правління Магаса стало приводом для тривалої дискусії між прибічниками високої [Бикерман 1975, 258, 261; Жигунин 1980, 108; Дройзен 1995, 325; Бивен 2011, 95; Capovilla 1963, 152] та низької [Winnicki 1989, 52; Hoelbl 2001, 20, 45–46; Huss 2001, 202] хронологій. У наш час більшої популярності набула низька хронологія, згідно з якою Магас був намісником, а потім і царем Кирени бл. 300–250 рр. до Р. Х. Автор статті також схиляється до низької хронології. Вбивство Деметрія Вродливого, на нашу думку, могло статися саме на початку 240-х рр. до Р. Х., бо саме у цей період почалося відродження зовнішньополітичної могутності Єгипту та птолемейського флоту [Жигунин 1980, 108], яке тільки і могло запобігти подальшому втручанняу Македонії у киренські справи.

то й у цьому випадку події мають неповторний відбиток індивідуальності Береніки.

На нашу думку, об'єктивної необхідності позбавляти життя Деметрія не існувало. Авторитету у самій Кирені він не мав. Юстин констатує загальну ненависть до нього і населення, і війська [Justinus 1911, XXVI, 3]. Деметрій так і не став чоловіком Береніки, яка залишилася дівчиною [Катулл 2010, 13–14]. Родинні зв'язки між ним і Магасом були більш ніж ефемерними; таким чином, династичних прав на Кирену Деметрій також не мав. Якщо ж згадати, що суттєвої переваги проегіпетській партії додавало відродження єгипетського флоту, про що свідчить поновлення позицій Лагідів на Делосі [Жигунин 1980, 108], то стає зрозумілим, що вигнання Деметрія в цій ситуації було б цілком достатньо. Звичайно, могла мати місце і пересторога, побоювання контрзаходів із боку опонентів, але не було гарантії, що вбивство цього одіозного зайди нейтралізує таку небезпеку. Навпаки, жорстока розправа з представником дому Антігонідів могла б послужити Македонії чудовим приводом для нового втручання у киренські справи в разі зміни зовнішньополітичної ситуації у Східному Середземномор'ї. І нарешті, згідно з волею дочки, зберігалось життя Апамі, яка, з огляду на її давні зв'язки з антиєгипетськими силами Кирени та селевкідами, могла бути більш грізним супротивником, ніж сам Деметрій. Таким чином, фізичну ліквідацію Деметрія можна розцінити як особисту помсту скривдженої Береніки, жіноча гордість якої не могла вибачити такого приниження.

З Апамою, як бачимо, спадкоємиця Магаса повела себе зовсім інакше. Згідно з Юстином, Береніка до останньої хвилини нагадує воїнам, аби вони не вбивали її матір [Justinus 1911, XXVI, 3]. Така наполегливість заслуговує на особливу увагу, з огляду на страшні реалії епохи, у якій почуття вінценосців і їхніх родичів майже завжди спали непробудним сном⁵. Навіть якщо припустити, що Береніка ніколи не любила матір, або історія з Деметрієм знищила в дівчини ніжні почуття до матері, і вважати, що така

⁵ Про загальноприйняті стосунки між батьками та дітьми у родинах елліністичних царів свідчить хоча б те, що Антігон Одноокий дуже пишався з того, що міг дозволити сину Деметрію наблизитися до себе, не знімаючи зброї, і не боятися за власне життя. І це дійсно викликало подив у сучасників [Plutarchus 1971, 3].

обережність була продиктована лише небажанням заплямувати страшним злочином власне ім'я, все одно, поведінка Береніки доводить вміння підкорювати емоції розуму. Таке поєднання емоційності та виваженості Береніки продовжувала неодноразово демонструвати, будучи царицею Єгипту.

Однак було б помилково вважати, що з вбивством Деметрія Вродливого усі негаразди у житті Береніки відійшли у минуле. Навпаки, перед нею відразу постала низка питань, вирішення яких було нелегким завданням навіть для досвідченого політика. Першою з цих проблем були волелюбні громади Кирени, у якій тривала напружена боротьба партій, і зростали антимоноархічні настрої [Plutarchus 1968, 1; Бивен 2011, 96; Ейне 1972, 168–171]. Водночас старий цар Єгипту Птолемей II Філадельф, прагнучи закріпити за собою Кирену, не поспішав одружувати сина з племінницею, той факт, що дружиною Евергета Береніка стала лише після того, як він сам посів престол, є доказом цього.

Причиною таких дій Філадельфа, імовірно, були напружені стосунки між батьком та сином. Філадельф міг побоюватися, що син, який мав чимало приводів бути незадоволений ним, отримавши разом із рукою Береніки її володіння – Кирену, – стане небезпечним ворогом, таким як Магас [Зелінський 2002, 49].

Таким чином існувала цілком реальна загроза того, що грецькі міста Кирени та цар Єгипту домовляться за спиною Береніки, а сама вона залишиться взагалі зайвою. Більше того, на думку А. Л. Зелінського, Філадельфу дійсно вдалося вже близько 249 р. до Р. Х., тобто, майже одразу після вбивства Деметрія, забезпечити опосередкований контроль над Киреною, не застосовуючи матримоніальних засобів [Зелінський 2002, 49].

Таким чином, протягом приблизно трьох років дочка Магаса залишалася у досить складному становищі. Власне царство – Кирену – вона, *de facto*, втратила⁶, а дружиною спадкоємця птолемейського престолу так і не стала.

⁶ Питання, коли саме і за яких обставин Кирена на деякий час стала союзом міст-республік, не з'ясовано і сьогодні. Ми можемо припустити, що після того, як Філадельф, з вищезазначених причин, категорично відмовився відпустити сина до Кирени, Береніка була змушена сама їхати до Александрії. Саме після відбуття цариці у Кирені і могли статися події, які призвели до встановлення нового ладу. Саме після цього до Кирени могли прийти і друзі Арата Екдем та Мегалофан, які, за висловом Плутарха:

Єдине, що залишалось Береніці у цих умовах, – це налагодити гарні стосунки з Філадельфом та подбати про власний імідж в очах елліністичного світу.

Виявивши незвичну для її віку виваженість та терпіння, і з першим, і з другим дівчина впоралась. Так, Береніка неодноразово виставляла свої колісниці для участі у панеллінських іграх і разом із Птолемеєм II Філадельфом навіть сама відвідала деякі з них, викликавши захват у еллінів. Також, схоже на те, що вона, певно, не без власної згоди, була в дочерена єгипетським володарем [Posidippus 2002, 78–82; Зелінський 2006, 43–46⁷], що, безумовно, мало зміцнити її позиції при александрійському дворі.

Не зважаючи на те, що ми маємо дуже мало інформації стосовно цього періоду життя Береніки, ми з упевненістю можемо стверджувати, що юній цариці Кирени вдалося пройти через усі випробування і зрештою стати дружиною Птолемея III. Безумовно, що їхнє одруження було заплановане із суто політичних міркувань ще батьками молодих. Цікаво інше: чи перетворився цей шлюб із політичного на повноцінний, сповнений широкого почуття, і якщо так, то що сприяло цьому? Спочатку нагадаємо, ким був Птолемеє III. Чоловік не першої молодості (йому було вже за 30), неодноразово випробуваний життям (згадаємо проблеми

“встановили законність та лад” [Plutarchus 1968, 1]. На думку А. Л. Зелінського, прибуття цих філософів, що відбулося 249 р. до Р. Х., і було тим ходом, який дозволив Філадельфу взяти під неформальний контроль Кирену. Оскільки прибуття до Кирени друзів вірного союзника Єгипту Арата напевно чи не було узгоджено з александрійським володарем. Остаточне ж приєднання Кирени, імовірно, було достатньо болісним процесом. Заснування Беренікою разом з Евергетом гарно укріпленого міста Береніка, замість старих Евгесперід [Cohen 2006, 389–390, 391*if not*. 6], датування цієї події є предметом дискусії, свідчить не лише про те, що молода цариця, подібно до її бабусі Береніки I та тітки Арсиної II, супроводжувала чоловіка у походах, але і про те, яким непростим було поновлення птолемеївської присутності у регіоні.

⁷ Дискусія стосовно ідентифікації Береніки епіграм Посидіппа з дочкою чи племінницею Птолемея II Філадельфа ще не завершена. Однак аргументація прибічників другого припущення, на мою думку, є більш переконливою. Перемоги колісниць Береніки II оспівує Каллімах, вони відомі Гігіну. Тож можемо констатувати велику увагу Береніки до таких змагань, що могло мати під собою не лише суто спортивний інтерес, але і певні пропагандистські цілі.

його становища після опали його рідної матері та одруження батька з Арсиною II) [Зелінський 2002, 47–50]. Ряд дослідників вважають його людиною талановитою, але слабовільною. Чи міг такий чоловік заслужити любов рішучої Береніки? Звичайно, міг. Міг вже тому, що ситуація, в якій вона ставала активною провідною стороною, ідеально відповідає прагненням у шлюбі для того типу жінок, до якого, ймовірно, належала дочка Магаса. При цьому м'яка вдача чоловіка зовсім не виключає його здібностей у інтимній сфері.

Окрім того, дуже ймовірно, що м'який, схильний до повноти Птолемей на підсвідомому рівні нагадував їй батька, з яким у цариці були пов'язані теплі спогади перших років життя. К. Г. Юнг, спираючись на досвід тестування багатьох родин, вказує, що у випадку, коли дочка повторює психологічний тип матері, надзвичайно велика ймовірність того, що вона буде шукати партнера, подібного до власного батька [Юнг 2000, 119]. Звичайно, Береніка, яка, на нашу думку, дійсно успадкувала материнський психологічний тип, не могла дозволити собі вибирати нареченого. Після вбивства Деметрія Вродливого шлюб із Птолемеем був єдино можливим для неї, незалежно від того, подобався він їй чи ні. Але саме подібність чоловіка та її батька могла сприяти зародженню справжнього почуття, яке врешті й забезпечило гармонію у родині. У світлі усього вищесказаного, на нашу думку, пожертвування власної коси, зроблене Беренікою задля щасливого повернення чоловіка з III Сирійської війни, було зумовлено не лише пропагандистськими міркуваннями, але й проявами широкого почуття [Катулл 2010, 66; Hyginus 1992, II, 24].

Безумовно, і цьому є докази, Береніка мала значний вплив на чоловіка. Це не дивно у світлі усього вищесказаного. Цікаво інше: цей вплив мав позитивну оцінку з боку сучасників, хоча, зазвичай, такий стан речей викликає осуд. Відомим прикладом означеної оцінки є розповідь Еліана про те, як Береніка не дозволила чоловікові поєднувати гру в кості з вирішенням долі засуджених [Aelianus 1887, 14, 48]. Звісна річ, цю розповідь можна віднести до розряду новелістичних, але сам факт того, що її героїнею стає Береніка II, свідчить про імідж цариці в очах як сучасників, так і нащадків. Утворенню такого іміджу, безумовно, сприяла сама Береніка, яка не нехтувала можливістю продемон-

струвати турботу про підданих. Так, Гигін розповідає, з посиланням на Ератосфена, що Береніка повернула осиротілим дівчатам Лесбоса придане, “яке ніхто не виплачував. А також узаконила їх право вимагати відшкодування” [Huginus 1992, II, 24]. Цікавою також є розповідь Гигіна про те, як Береніка на коні вдало билася проти ворогів Птолемея, якого Гигін називає батьком Береніки [Huginus 1992, II, 24]⁸. Незважаючи на деяку апокрифічність, нам не слід нехтувати цим повідомленням. Як відомо, Птолемеєм Евергет був змушений перервати свій блискучий похід у Азії і терміново повернутися до Єгипту через заворушення, що розпочалося на берегах Нілу. Можливо, у розповіді Гигіна збереглася пам’ять про тривожні дні, коли Береніці за умови відсутності чоловіка і регулярних військ довелося самій організувати спротив заколотникам, із чим вона вдало і впоралася. Звичайно, ця гіпотеза є надто сміливою, але небезпідставною. Так, згодом популярність Береніки у війську була настільки високою, що саме нею Плутарх пояснює прихильність вояків до її молодшого улюбленого сина Магаса [Plutarhus 1971, 54; також див. нижче]. Жінка, що користується такою довірою воїнів, явище досить непересічне. Ймовірно, для цього були серйозні підстави. Саме тому ми не можемо погодитися з дослідниками, які вважають, що Береніка не впоралася із ситуацією, і навіть припускають, що причиною цього міг стати брак мужності у неї [Hazzard 2000, 112–113]. Та і сам Р. Хаззард, попри загалом скептичне ставлення до перших цариць з дому Птолемеїв, визнає авторитет, яким користувалася Береніка серед сучасників⁹.

⁸ Враховуючи імовірно можливість в дочериння Береніки Філадельфом (див. вище), вищенаведене свідчення Гигіна виглядає не таким вже й безглуздим.

⁹ Взагалі, участь Береніки II у політичному житті держави є предметом тривалої дискусії. Діапазон думок дуже широкий. Від скептичного ставлення Р. Хаззарда, який бачить у Береніці лише дружину третього з Птолемеїв [Hazzard 2000, 111–113], і до твердження С. Померой, що Береніка керувала усією внутрішньою політикою Птолемеївської держави [Pomeroy 1984, 23]. Зараз ми не можемо остаточно з’ясувати, чи Береніка впливала на події через чоловіка, чи їй траплялося особисто віддавати накази найвищим посадовцям не лише за відсутності царя, як це було при заколоті під час III Сирійської війни; однак наведені свідчення античних авторів, на нашу думку, доводять, що участь Береніки у вирішенні низки питань дійсно мала місце.

Імовірно, що і утримання Беренікою ручного лева, який навіть обідав за столом із царицею [Aelianus 1864–1866, *V*, 39], було не лише проявом любові до тварин, але і актом, спрямованим на підтримання іміджу цариці-богині, яка може бути не лише милосердною та люблячою, але і грізною повелителькою. І справді, перебування поряд із хай і лагідним, але усе ж небезпечним хижаком під силу не кожній жінці.

Ще за життя її було обожнено разом із чоловіком [Бивен 2011, 247; Hoelbl 2001, 94; Huss 2001, 337–341; Herklotz 2002, 46; Зелінський 2010, 197], і що ще важливіше – цей культ витримав випробовування часом, бо маємо свідчення того, що усі царі, починаючи від Птолемея IV Філопатора і до Птолемея XI, Александра II, приділяли особливу увагу вшановуванню богів-евергетів [Hazard 2000, 116–117; Huss 2001, 379–381; Herklotz 2002, 50].

Звичайно, Береніка залишалася жінкою, і цікавили її не лише справи державні. Афіней свідчить про розквіт у Александрії парфумерного ремесла, що стало наслідком “уваги до цього Арсиної та Береніки” [Athenaeus 1887, *XV*, 38; Jakson 2001, 1–9].

Взагалі, роки після завершення III Сирійської війни були чи не найщасливішими у житті Береніки. Вона неподільно володарювала у душі свого чоловіка. Немає жодної згадки про наявність інших романів у Евергета. Щоправда, слова Плутарха про “жінок Птолемея” [Plutarchus 1971, 52] дали підстави деяким дослідникам стверджувати протилежне. С. Померой навіть вважає, що наложницею Евергета була Ойнанта, мати горезвісних фаворитів Птолемея IV: Агафокла та Агафоклеї [Pomeroy 1984, 93]. Але вищезгадані слова, котрі Плутарх вклав до вуст одного із соратників спартанського царя Клеомена III, могли бути звичайним відголосом стандартного уявлення еллінів про багатоженство східного володаря. Тож, на нашу думку, цій гіпотезі не вистачає доказів. А тому праві ті дослідники, які вважають, що Береніка не мала суперниць [Бивен 2011, 244; Ogden 1999, 80]. У ці роки у неї було усе – любов чоловіка, величезний авторитет, до того ж, підросли діти.

Якою ж була вона матір’ю? І чому такою жахливою трагедією завершилося її життя? Ми знаємо, що Береніка народила шість дітей. Однак один із хлопчиків, припускають, що його звали

Александр [Claymen 2011, 229–246; Bennet 2001–2012], та дочка, названа на честь матері Беренікою, померли ще за життя батьків. Дівчинку після її смерті було обожнено [Бивен 2011, 248–253; Зелінський 2010, 197]. Хоча Птолемей III, на відміну від свого батька, апофеозами не зловживав [Зелінський 2010, 196–197]. Це може бути знаком того, що смерть дівчинки стала великим горем для батьків. Але ми нічого не знаємо про те, чиєю ініціативою було обожнення царівни, батька чи матері. Та і смерть дітей, хоча і завжди була горем для люблячих батьків, але, на жаль, у ті часи була явищем досить звичним навіть для царських родин. Справжня трагедія була ще попереду.

Ми можемо припустити імовірність того, що конфлікт між Беренікою та її старшим сином, Птолемеєм IV Філопатором, почався не після приходу молодого царя до влади, а набагато раніше. Усі джерела констатують надзвичайну схильність Філопатора до розпусти та, особливо, його бісексуальність, масштаби якої шокували навіть сучасників [Aelianus 1887, *XVI*, 31; Plutarchus 1971, 53; Polibius 1882, *V*, 36]. На думку того ж К. Г. Юнга та його послідовників: “Активізація негативного материнського комплексу у сина викликає схильність до гомосексуалізму та донжуанства” [Биркхойзер-Оери 2006, 27]. Тобто навіть із цього факту ми можемо зробити висновок, що стосунки з матір’ю глибоко травмували майбутнього царя ще на самому початку його життя.

На нашу думку, конфлікт Береніки з первістком також походить із вищезазначених рис її особистості. Безумовно, що дружина, котра любить свого чоловіка, переносить цю ніжність також на народжену від нього дитину. Проте існує дивне, але цілком доведене явище: якщо жінка відрізняється надмірною пристрасністю, то старші діти можуть залишити її зовсім байдужою, навіть викликати почуття ревнощів, у випадку, якщо батько буде надмірно, на її думку, приділяти їм увагу. Материнське почуття у таких жінок прокидається лише з роками. Можливо, що притаманна Береніці здатність контролювати власні емоції і могла б допомогти їй подолати негативне ставлення до первістка, але загальноновизнані тоді погляди на виховання, ідеалом яких було спартанське бузувірство, змушували мовчати можливі докори материнського сумління. А от до наступного із синів, який носив

ім'я її батька, ставлення було вже іншим, і ця несправедливість могла дратувати Філопатора навіть більше, ніж суворість чи просто байдужість матері до нього самого. При цьому очевидні недоліки Птолемея IV, який згодом почав нехтувати своїми царськими обов'язками, також могли посилювати напругу у стосунках між ним та його мудрою матір'ю, котра, навіть будучи жінкою, ставилася до державних справ зовсім інакше. Евергет же, якому самому довелося зазнати чимало лиха від свого батька [Зелінський 2009, 26–38], імовірно, не бажав такої ж долі своєму первістку.

Тож у родині єгипетських царів відбувся поділ на “татусевого” та “матусиноного” сина. Першим став майбутній Птолемей IV, котрий ще за життя батька носив ім'я Філопатор [Hoelbl 2001, 107; Clayman 2011, 243], другим – згаданий нами вище Магас.

Результатом цього стали події, що відбулися після смерті Евергета, пов'язані з розправою Філопатора над братом і матір'ю, звинуваченими у підготовці палацового перевороту. Фактів, наявних у нашому розпорядженні, недостатньо, аби сказати, чи мали підозри Філопатора щодо родичів реальне підґрунтя. З одного боку, Плутарх зазначає, що Магас, завдяки матері, дійсно користувався підтримкою війська [Plutarchus 1971, 53], проте з його розповіді можна скоріше зробити висновок, що дії Птолемея IV мали превентивний характер. Полібій у 34-му розділі 5-ї книги своєї “Історії” згадує про “поплічників Магаса”, але у 36-му розділі тієї ж книги, де він знов повертається до обставин загибелі Магаса та Береніки, він прямо звинувачує Птолемея у змові проти Магаса, а не навпаки; при цьому, Філопатор та Сосібій побоюються, що змова може не вдатися, “більш за все через рішучість Береніки” [Polybius 1882, I, 53]. У 25-му ж розділі 15-ї книги історик відверто звинувачує у вбивстві Магаса та Береніки Сосібія, справжнього правителя Єгипту при безвольному Філопаторі. Самого ж Філопатора у вбивстві матері і брата звинувачує також далеко не завжди надійний Юстин [Justinus 1911, XXIX, 1].

Підсумовуючи усе вищесказане, ми доходимо до висновку, що хоча при александрійському дворі дійсно існувала впливова партія, що групувалася навколо Береніки та її молодшого сина, однак метою її було не повалення Філопатора, а збереження того

впливу, який мала Береніка за часів покійного Евергета¹⁰. Однак для досягнення цієї мети необхідно було відсторонити Сосібія та ще декількох осіб, оскільки саме вони реально і керували країною. Тож цілком зрозуміле і завзяття, з яким Сосібій бореться проти Береніки.

Той факт, що нещасного Магаса було не страчено, хай і під якимось надуманим приводом, а саме вбито, зайвий раз доводить, що змова мала місце саме з боку Філопатора та Сосібія проти Магаса та Береніки, а не навпаки. Сосібія та молодого царя підтримували лише частина палацової камарильї та грецькі найманці, лояльність яких гарантував недалекоглядний спартанський цар Клеомен, який сподівався, що цим купить собі підтримку у боротьбі з Македонією. Однак для того, аби обдати Магаса окропом й ізолювати Береніку від зовнішнього світу та змусити її до самогубства, цього виявилось недостатньо.

Залишається питання, чому далекоглядна, енергійна цариця, яка продовжувала користуватися великим авторитетом у війську та столиці, зробила фатальний прорахунок, який коштував життя і їй, і Магасу? Можливо, Береніку згубила помилка, яка часто ставала причиною поразки для багатьох людей, що відрізнялися високою мораллю. Вона недооцінила загрозу, оскільки судила про інших по собі. А сама вона ще у юності, навіть під час жорстокого конфлікту з матір'ю, не дозволила пролити рідну кров.

Звичайно, кожному вчинку Береніки II можна спробувати знайти зовсім іншу мотивацію. Але тоді зникає логічний зв'язок між усіма вчинками цариці, а також порушується цілісність її внутрішнього образу. При цьому ми зовсім не заперечуємо важливості інших чинників, які могли впливати на дії Береніки II: боротьбу проегіпетських сил з антиегіпетськими у Кирені, турботу про власний імідж у Єгипті і за його межами [Gutzwiller 1992, 359–385; також див. вище], бажання впливати на чоловіка

¹⁰ Як уважав F. Heichelheim, Береніка навіть могла бути регентом чи співправителькою сина, що і породжувало тертя між матір'ю та сином, який прагнув оволодіти усією повнотою влади [пор.: Hazzard 2000, 113]. Ця гіпотеза має як прихильників, так і опонентів. У всякому разі, якби стосунки між Беренікою та Філопатором не були зіпсовані ледь не з перших років життя молодого царя, то і конфлікт за владу навряд чи призвів би до таких трагічних наслідків.

тощо. Однак запропонований нами аналіз дій Береніки, базований на свідченнях античних авторів й обумовлений природною психологією жінки, дозволяє нам створити цілком реалістичний психологічний портрет, у якому поєднуються цариця і жива людина, людина доби еллінізму.

ЛІТЕРАТУРА

Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма / Пер. с нем. Москва, 1982.

Бикерманн Э. Хронология древнего мира / Пер. с англ. Москва, 1975.

Бивен Э. Династия Птолемеев / Пер. с англ. Москва, 2011.

Биркхойзер-Оери С. Мать. Архетипический образ в волшебной сказке / Пер. с нем. Москва, 2006.

Дройзен И. История Эллинизма / Пер. с нем.: В 3 т. Ростовна-Дону, 1995.

Ейне А. Кирено-египетские отношения при первых Птолемах // Древний Восток и античный мир. Москва, 1972.

Жигунин В. Д. Международные отношения эллинистических государств в 280–220 гг. до н. э. Казань, 1980.

Зелінський А. Л. Птолемей III: умови формування особистості майбутнього царя // Вісник КНУ. Історія. В. 59–60. Київ, 2002.

Зелінський А. Л. До дискусії стосовно Береніки Посидіппа (P. Mil. Vogl 309 AB 78-82) // Східний світ, 2006, № 2.

Зелінський А. Л. Птолемей III і Анубіс: можливість неофіційного ототожнення // Східний світ, 2009, № 4.

Зелінський А. Л. Александрійські фараони та їхні піддані. Зміцнення влади перших Птолемейв. Київ, 2010.

Пэпп П. Семейная терапия и её парадоксы / Пер. с англ. Москва, 1994.

Юнг К. Г. Аналитическая психология; теория и практика / Пер. с нем. Москва, 2000.

Aelianus Claudius. Varia Historia / Rec. R. Herscheri. Lipsiae, 1887.

Aelianus Claudius. De natura animalium // Claudii Aeliani de natura animalium, varia historia, epistolae, fragmenta: In 2 v. / Ed. R. Hercher – Leipzig: Teubner, 1864–1866.

Athenaeus. Deipnosophistae: In 2 v. / Rec. G. Kaibel. Lipsiae, 1887.

Bennet Ch. Egyptian Royal Genealogy. – http://www.tyndale-house.com/Egypt/ptolemies/apama-arsinoe_fr.htm

Bennet Ch. Egyptian Royal Genealogy. – http://www.tyndale-house.com/Egypt/ptolemies/Berenika_fr.htm

Capovilla G. Callimaco e Cirene storica e mitica // Aegyptus. V. 43. 1963.

Catullus C. Valerius. Carmina / Ed. W. Eisenhut – Muenchen, 1975.

Clayman D. Berenice and her Lock. Transactions of the American Philological Association. Volume 141, Number 2, Autumn 2011.

Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa. Berkeley, 2006.

Eusebius. Chronicon // Eusebi. Chronicorum canonum quae supersunt: In 2 v. / Ed. A. Schoene. Berlin, 1967.

Gutzwiller K. Callimachus' lock of Berenice: Fantasy, Romance, and Propaganda // AJPh, 1992, № 3.

Hazzard R. Imagination of a Monarchy: Studies in Ptolemaic Propaganda // Phoenix. V. 37, 2000.

Herklotz F. Berenike II: Koenigin und Goetlin // IBAES. Bd. 2. 2002.

Hyginus. Poetica Astronomica / SEd. G. Vire. Stuttgart, 1992.

Hoelbl G. A History of the ptolemais Empire: transl. from germ. London, New York, 2001.

Jackson S. Callimachus: coma Berenices: Origins // Mnemosyne. 2001.

Justinus M. Junianis. Pompeius Trogus "Historiae Philippicae" Epitome / Ed. W. Lipsiae, 1911.

Ogden D. Polygamy, prostitutes and death. The Hellenistic dynasties. London, 1999.

Pausanias. Graeciae descriptio: In 3 v. / Ed. M. H. Rocha-Pereira. Lipsiae, 1973.

Plutarchus. Cleomenes // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae, 1971.

Plutarchus. Demetrius // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae, 1971.

Plutarchus. Philopemen // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. V. 2 / Ed. K. Ziegler. Lipsiae, 1968.

Plutarchus. Pyrrhus // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Rec. C. Lindskog et K. Ziegler. Lipsiae, 1968

Plutarchus. De Cohibenta ira // Plutarchi moralia: In 7 v. / Ed. J. M. Pohlens. Leipzig, 1929.

Polyaenus. Strategmata / Rec. C. Schubert. Lipsiae, 1899.

Polybius. Historiae: in 2 v. / Ed. Th. Butnner-Wobst. Lipsiae, 1882.

Pomeroy S. Women in Hellenistic Egypt. New York, 1984.

Posidippus. Epigramata // Posidippi Pelaei quae supersunt omnia / Ed. Austin C., Bastianini G. Milano, 2002.

Winnicki J. K. Operacje wojskowe Ptolemeusjow w Syrii. Warszawa, 1989.